

Mišljenje pri rubu moderne

Danilo Pejović: Oproštaj od Moderne, Matica hrvatska, Dubrovnik 1993.

Radoznanu bi se čitatelju odmah mogla pripočiti završna riječ Pejovićeve nove knjige. *Oproštaj* je uvjetan (uvjetovan) i dvoznačan: ako se ono univerzalno i nosivo cijele moderne — »princip slobode« poglavitito — više ne ostvaruje, ako nastaje povratak u neko »novo, prirodno stanje prava jačega, općeg bezakonja i nasilja,... takav, oproštaj svijeta, od Moderne, naposljetku filozofski za nas ne bi mogao značiti drugo no dugo očekivani oproštaj moderne od same sebe: zaborav čovjeka« (195–196). Pod tim pretpostavkama oproštaj je istodobno pravorijek svijeta modernoj i samorijek moderne. Oproštaj, kao pravorijek ili presudna riječ, stiže modernoj iz svijeta zaboravljena i stubokom ugrožena čovjeka. Oproštaj kao samorijek ili samopresuđena riječ nastaje gubitkom identiteta temeljem zaborava čovjeka te njegove neotuđive slobode, jednakosti i drugih vodećih načela us-

postave filozofijski pojmljena identiteta, *novoga vijeka* u njegovim bitnim odrednicama i značajkama. Oslabljena ili sada bestemeljna moderna sebe ne može više prepoznati i tumačiti pravilima (poglavitito prosvjetiteljstva) kojima se povijesno-duhovno jednom utemeljila i kao povijesni lik oposebila.

Ovaj rezultat odrezan od puta njegova nastajanja čini se prozirnim. No njegova je jasnoća i odveć nametljiva, pa ga radije shvaćam mjestom *početka čitanja Oproštaja*, nego konačnom riječi knjige; naimе čitanja što ne ostaje ni između korica ove jedne knjige. Vođeno pitanjem o svezi puta i rezultata, ono se mora zaputiti i prema prostoru cjeline piščeva djela. Takva odluka dakako vodi čitanju kojemu *Oproštaj* pripada. Cjelini Pejovićeve enciklopedije, krugu krugova što ih pisac ispisuje (upisuje) za četiri desetljeća filozofijskog »bavljenja« modernom. Što bi sve u rezultatu postalo vidljivim takvu čitanju, jednim se osvrtom ne može pokazati. Međutim, može se barem oprimjeriti razložnost naputka da ono krene od rezultata.

Suvremeni hrvatski filozof Danilo Pejović ne ulazi prečacem u polje filozofijskih prijepora moderna — postmoderna. U *OPROŠTAJU OD MODERNE* (1993) dosegnuta je točka na putu mišljenja odjelovljena i u knjigama *Francuska prosvjetiteljska filozofija* (1957), *Realni svijet — temelji ontologije Nicolaija Hartmanna* (1960), *Sistem i egzistencija* (1970), *Novi filozofija umjetnosti* (1972), *Herme neutika, znanost i praktična filozofija* (1984), *Dub i sloboda* (1992). Sve su to i tematizacije iskona, biti i krize moderne. Filozofijski pojmljena, moderna je oznaka »novoga vijeka i njegova identiteta u znanosti, umjetnosti i filozofiji te stila života toga povijesnog svijeta« (1993: 174–175). Također, to su iskušavanja duhovne snage, otpornosti i granica moderne, te nove zadaće mišljenja na svršetku metafizike u ne-više-metafizičkom razumijevanju svijeta.

Kad pisac nakon četiri desetljeća sustavna mišljenja obznani *oprostaj* od moderne, onda naravno nije riječ o hitru skoku u »postmoderno stanje« i doskoku na tvrdo tlo, često prožeto predmodernim sastojcima — kao u dijelu rasprava što se dvadesetak godina vode *pro et contra* moderne, postmoderne.

Sedam spomenutih knjiga predočuju glavninu Pejovićeva misaonoga napora. Kao filozofijski, napor se zapravo usredotočuje na problem i pitanje jednostavna govora. Istom, u njemu i *oprostaj* može postati smislenom riječju, ali ne riječju prepodom kao u napadajima na spekulativne sustave pozivom na »činjenice«. *Oprostaj* je riječ do koje pisac dospijeva strpljivo odmjeravajući misaone korake. U navedenu pravorijeku i samorijeku, postoji rečenica-trag dužine puta do oproštaja: »*dugo očekivani oproštaj Moderne od sebe.*« Na izdvojenju mjestu upisa ona ostaje nejasnom misli glede biti i trajanja očekivanja. Naravno, ona na tom mjestu može pobuditi pričini razumljivosti ili kakva stilskog pojačanja završne misli knjige.

No mogući nesporazum o biti jednostavnosti govora i jasnoće iskaza odvodi čitanje u nebitnu smjeru, pa treba kratko istaknuti: Već je poznata, razložna i višekratno hvaljena darovitost i sposobnost našeg pisca da, kako se inače veli, i najdublje filozofijske probleme jednostavno objasni. Ona nastaje i odjelovljuje se po zahtjevima bitnoga mišljenja. I doista, Pejoviću se »moć« artikulacije »sastoji u tome što ona jednako pogađa jezik i zbiljnost, izvorno govorenje isto je što i *iskonsko razumijevanje*«, a takva moć razumijevanja »omogućuje *razum i razbor* ili *um* — 'umijeće' mišljenja i govorenja kao razabiranje i istinsko raščlanjivanje« (1982: 38). Što je tu rečeno otprije je već autorovo: 1969. Pejović sažima Krležinu umjetnost u stavku »*traženje iskonske riječi*«, te »na um mu padaju« (Gadamer) Krležino pitanje u stihu: »*Što može hrvatski čovjek na evropski Veliki petak*« (1992: 52). Dva i pol desetljeća potom, 1993.: nad tragedijom napadnute Hrvatske i Bosne, Europa pozne moderne »tobože još uvijek makar verbalno zastupa i brani« princip slobode i »ne mari mnogo za to što se ono univerzalno više *realno ne ostvaruje*« (1993: 195). Univerzalnost principa slobode (ta iskonska riječ!) i iskorjenjivanje čovjeka i naroda ne idu skupa. Ne može se održati identitet moderne rušenjem temelja njezina identiteta.

Pejovićeva je djelo provideno stegom mišljenja i trajna *step by step* razgovora s učiteljima mišljenja. U pripremi *oprostaja* s Aristotelom i Heideggerom, osobito. Predanost utemeljivanju i osjetljivost na unutarstvetsko, štoviše »aktualno«, pripadaju tom samoizdizanju svijesti i podnošenju samonametnute stege mišljenja. Takva je samoizgrađena svijest otvorena za razborite uvide i mislene poticaje što prispijevaju s raznih strana. Ona nosivom pojmovlju moderne, a iznad svega ideji napretka, nalazi podrijetlo, primjerice, u prijelazu Staroga u Novi zavjet, kršćanstva spram klasične antike, novoga spram

srednjem vijeku, a u prosvjetiteljstvu vidi samosvijest napretka nasuprot cjelokupnoj ranijoj povijesti (175). Istodobno, ona otkriva subverzivan kritički naboj Aristotelova mišljenja spram masivnosti i unutarnje neraščlanjenosti dijela vodećih pojmova samorazumijevanja i kretanja moderne. Tečajem rehabilitacije praktične filozofije oživljeno je jasno međusobno razlikovanje triju temeljnih oblika opstanka: *theoria, praxis i poiesis*; u filozofiji je do svoga prava došla međusobna nesvodivost znanosti, činidbe i rada, proizvodnje, te navlastitost svake nasuprot idejama njihova međusobna podređivanja u oblicima prave i pervertirane moderne. Masivni pojam slobode i nekritičko uvjerenje kako u svemu dobro stoji s napretkom davno su pokolebane sastavnice samosvijesti moderne (v. 173): moderna je i iznutra napadnuta: tijekom modernizacije kao kontinuirano inoviranje sve očvrstlo doista pretvara u dim (M. Berman, Marx), pa i ljudske rasude po kojima je modernizacijom zajamčen i napredak. Suprotiva novovjekovnoj preoblici politike (činidbe) u nešto tehničko i cinično (samovlasna zloraba Isusova nauka u tehnici vladanja, Veliki Inkvizitor), Pejović u *Oproštaj* uvodi i kritički oslobađa snagu spoznaja što ih je razvio u tekstu o *Aristotelovoj praktičnoj filozofiji i etici* (1984: 185. i d.), te u cijelosti raspravu *Aristotelova politika i suvremeno mišljenje* (154. i d.). To je tek jedan od primjera što upućuju na nužnu duljinu puta mišljenja da bi se uopće problematizirao »prijelaz od Moderne prema Postmodernoj« (200).

Na svakoj se točki dugog puta mogu pokrenuti misleni sadržaji, što ih danas razumijemo kao značajke moderne, a štoviše, i sadržaji koji upućuju na njezine granice. Primjereno tomu, u *Oproštaju* moderna nije odsječno određena isključivo Hegelovim uvidom i putokazom njezina samorazumijevanja (kao u Habermasa i

Löwitha): s Hegelom je dan »posljednji pokušaj integralnog filozofskog fundiranja znanosti, sinteze antike i moderne, jer poslije Hegela moguća je samo *sekularizacija metafizike*« pozitivističkim njezinim nijekanjem ili metafizikom »volje za moći«, dok se u »naše doba nisu pojavili novi pristupi i pokušaji promišljanja mogućnosti ontologije, pa i same filozofije« (40). Ni svršetak moderne ni prijelaz u postmodernu nisu određeni kakvim kratkotrajnim događajem. Ako su samooproštaj i samorijek moderne dani njezinim zaboravom čovjeka, onda bi epohalna značajka postmoderne *mogla biti upravo taj zaborav* čovjeka i neostvaren projekt građanskih prava i blagostanja za sve (v. 196). Slijedilo bi izvlačenje iz zaborava, čak pitanja o čovjeku. To izvlačenje nije što i oporavak moderne. Nakupine promjena otvaraju i promjene obzora takvu pitanju. Od Heideggera tematizirani zaborav pitanja o bitku i ovaj zaborav čovjeka nisu tek jezične djelomične podudarnosti: autentičnost bivstvovanja postaje zaostrenim pitanjem mišljenja kad je ona ugrožena: potraga za bitnim mišljenjem i njegovom zadaćom jesu i traganje za putovima i uputama rasterećenim prosvjetiteljske vjere u napredak, masivan pojam slobode i pragmatiku koja svojom nakonom i nategnutom poopćivošću zapravo totalizira.

Druga i prethodnoj cjelini pripadajuća jest knjiga *Oproštaj od Moderne*. U njoj je devet tekstova objavljenih od 1987. do 1993.: (1) Putovi filozofije egzistencije, (2) Pogled na povijest ontologije, (3) Bitak i kretanje, (4) Antička i novovjekovna znanost, (5) Filozofija u suvremenom svijetu, (6) Aristotelova *Politika* i suvremeno mišljenje, (7) Heideggerovo razumijevanje novog vijeka, (8) Ideja sveučilišta i (9) *Oproštaj od Moderne*. Svaki se tekst može zasebno čitati i svih je devet tekstova supripadno. Njihovi naslovi mogu — na stranu pripomena o cjelini djela —

stvoriti drukčiji dojam, ako bi se u žurbi za brzim odgovorom na pitanje o kakvu je tu *oproštaju* riječ, htjelo bitno pokratiti put.

Treća i s obje prethodne povezana te njezina omogućena cjelina jest deveti tekst *Oproštaja*. U njemu su predočene problemska situacija, nastanak (»rođenje«) moderne, moderna kao društvenopovijesna emancipacija, prikazana su njezina bitna programatska očitovanja (Deklaracije i povelje od 1689. do 1948.), raspravljen je odnos Rousseaua i demokracije, filozofska kritika »principa slobode«, pogled na modernu kao model svjetske civilizacije i granice njezina širenja na europski i Daleki istok, prikazana je kriza moderne države, ekološka kriza moderne i napokon pojam napretka i njegovi deficiti.

Već se iz naslova dijelova ovoga teksta, naslova tekstova sabranih u knjizi i naslova Pejovićevih drugih knjiga, razabire kako je onaj pravorijek i samorijek ipak tek vrh ledena brijega, a one koji se na njemu osjećaju sigurni, topla morska struja upozoruje na podvodni nosivi i topljivi dio. Topljenje dubokih slojeva moderne je poodmaklo. Naspram Habermasova uvjerenja da je moderna nedovršen projekt, držim da Pejović brani samoj stvari primjerenije stajalište: »projekt Moderne što smjera na građanska prava i blagostanje za sve — nije ostvaren« (196). Dakle, nije ostvaren dio cjelokupna projekta. Njegova ostvarivost u pojedinim dijelovima postaje upitnom zato što se ono nosivo cjelokupnog projekta ozbiljilo, neovisno o tomu je li ozbiljenjem pervertiralo. Štoviše, koliko se to nosivo oblikovalo kao bit zbilje, toliko je upitniji cjelovit *oproštaj* od moderne kad se ona misli oznakom novoga vijeka. Moglo bi se ovako i naskroz pojednostavnjeno reći: može se svijet u kojem je zaboravljen čovjek oprostiti od moderne, može se moderna oprostiti od sebe, ali se ni svijet niti moderna ne mogu oprostiti od onoga što ih uzimlje u svoju službu.

To u svoju službu uzimajuće jest vladavina planetarne tehnike.

Prvi tekst *Oproštaja* okončava tvrdnjom o masovnom društvu, totalnoj državi i svjetskim ratovima kao najvidnijim posljedcima »zbivanja *vladavine planetarne tehnike*«. Egzistencijalno je mišljenje izvelo fundamentalnu kritiku toga razdoblja: ono »ne dopire s onu stranu Moderne« skromno »čekajući na novi 'obrat bitka'« (23). U drugom se tekstu — *Pogled na povijest ontologije* — ustanovljuju preoblike teorije u novom vijeku: »*theoria biva pragmatična, eksperimentalna i tehnička*«, znanost postaje *tehno-loška*, ona postaje istraživanjem, stalnim opetovanjem bez konačna svršetka: otvara se perspektiva neograničena napretka, novovjekovna znanost utemeljuje novovjekovnu tehniku, a ova nju (34, 35). S Heideggerom postaje razvidna moderna tehnika kao sudbina koja postaje svjetskom i »u svom pustošenju zemljom briše sve dosadašnje granice«. Čovjek se mora opustiti prema tehničkim napravama i otvoriti se »*promišljajućem mišljenju kako bi ponovo našao put u zavičaj*«. Naznačena je tako »nova zadaća mišljenja« (45). U izvrsnu opisu novovjekovne znanosti Pejović sažetkom veli: »Redosljed preobrazbe novovjekovnoga duha... glasi: filozofija = znanost = matematička prirodna znanost = *tehnika*« (98). Iza ovoga niza preoblika, ne ostaje drugo do li traženje novih putova »mišljenja na tragu hermeneutike i uvjerenju da se oni, ako uopće, onda zacijelo nalaze s *onu stranu novovjekovlja i Moderne uopće*« (98, 99). Traženje novih putova mišljenja s onu stranu moderne priznanje je njezinoj otpornosti: povijesno se još drži taj »sklop općeg odnosa teorije i prakse u službi novovjekovne tehnike«, te se ovaj sklop ne rasklapa ni ječućim mišljenjem, nego temeljnim njezimu inherentnim povijesnim prijelomima. U ovakvu obzoru onaj *oproštaj (pravorijek i samorijek)* također ne mogu prijeći preko ruba cijele moderne. Oni su smi-

sleno *odbijanje* pristanka na pričin moderne i pričin života »principa slobode«, ali su oni još nešto: oni su akti *volje i pobune* kojom se hoće izvlačenje čovjeka iz zaborava u vidokrugu nazrijete zadaće postmoderne. Bit te zadaće nije-u izvlačenju iz zaborava čovjeka moderne, njegove ovisnosti o odsutnu/prisutnu središtu koje mu daje sigurnost i opravdanje; to ne bi bila uspostava čovjeka predana vjeri u posvemašnji napredak, ni čovjeka diktature slobode. No postmoderna — o kojoj nakon tisuća rasprava znamo sve i znamo malo — ne bi htjela biti projektom apsolutne inscenacije i po sebi razumljive općivosti svojih stavova. Ali ostaje upitnim: kako u svijetu planetarne vladavine tehnike opstati bez projekta, s obzirom na to što modernoj pripada razvijena sposobnost da svemu i svakome prida sredstvovni značaj.

Svi prilozi sabrani u knjizi različitim putovima vode do onoga *oproštaja*. Peti tekst, *Filozofija u suvremenom svijetu*, i deveti tekst stoje u najbližem odnosu. Prvi je uzoran kratak opis vlastita shvaćanja tematskog i problemskog polja filozofije u poodmaklu razdoblju »završnih akorda filozofske Moderne« od Hegela na ovamo: govor i logika, metafizika i ontologija, spoznaja i znanost, čovjek u svijetu, prirodni svijet, spoznavanje i djelovanje, pravo i politika (pravednost osobito), povijesni svijet, čovjek i tehnika, umjetnost i zbiljnost — samo su nazivi obuhvaćenih sadržaja. To su Pejoviću i glavni problemi suvremenoga mišljenja (199). Deveti tekst ograničuje se na osobnu slobodu i slobodu naroda u složaju etičkog i političkog života modernoga svijeta. U njemu je univerzalna vrijednost načela slobode (povelje, programi i deklaracije od 1789.) nedvojbeni, a aktualna zbivanja su njena poricanja. Prethodni tekst dijelom ima temeljno značenje za razumijevanje sadržaja potonjeg. Primjerice: čovjek u svijetu i recentni svijet kasne moderne; prirodni svijet i ekološka kriza moderne; pravo i

politika — povelja slobode, Rousseau i demokracija, kriza moderne države...; povijesni svijet — problemska situacija (moderne) i dr.

Ukratko, kretanja knjigom od njezina početka ili od kraja knjige ili pak poprečno, te novi dodir s Pejovićevim ranijim knjigama potvrđuju već i ranije sudove o tomu da ovaj hrvatski suvremeni filozof us trajno godinama oblikuje osebujnu enciklopediju vlastita misaona napora na gornjoj granici postignuća filozofije u Hrvata. O posljednjoj se knjizi još može dometenuti: u njezinu devetom tekstu, a u njemu u *oproštaju*, snažne su i dojmljive napeposti između metodičkoga rada mišljenja i razmaha brahijalne sile na mnogim stranicama, te na povijesnom tlu opstanka hrvatskoga naroda. Ta situacija »drži« pisca i ne samo na posljednjim stranicama ove knjige. U *Dubu i slobodi* (1992) *Epilog* zbori o »sudbini što nas je zadesila dvadeset godina kasnije« (nakon što su napisani u knjigu uvršteni tekstovi): »Dubrovnik kao metafora« (191). O sudbini maloga naroda može se na razne načine misliti i zboriti. Ovdje, u knjizi, ta sudbina pada u vidokrug razvijene filozofijske misli koja mogućem lamentu naspramno stavlja ono najkrhkije i najjače: razvijenu svijest i samoodnjegovano mišljenje bez kojega se ne vide ni putokazi identiteta čovjeka i naroda u svijetu pokolebanih identiteta, ni ljudski uvidi u povijesne mijene i otpornost povijesnih oblika života: ostarjele moderne kad se od nje želimo oprostiti u onom dvoznačnom *oproštaju* i kad pripremno mišljenje u opuštenosti podnosi nerasklopljen sklop povijesnog oblika života. Dugo očekivani oproštaj moderne od sebe i svijeta od nje Pejović dovodi u točku mišljenja »zaboravljena čovjeka« i njegova oporavka u postmodernoj perspektivi. Od te točke spominjana njegova enciklopedija ulazi u područje prijepora s pronositeljima »postmodernog stanja«, »svršetka Moderne« i mnogovrsnih *post-perspektiva*: kako se one vide

iz Pejovićeve enciklopedije i golema raspona u kojem nastaju njegovi kritički uvidi; kako se iskustvu tako duga puta pokazuju, primjerice, Derridin, Lacanov nauk i

drugi značajni pristupi na okosnici spora moderna/postmoderna.

Ivo Paić